

Ryszard Vorbrich
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6869-5350>
Instytut Antropologii i Etnologii
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Saint-Louis – miasto zaszczepione. Europejski model urbanistyczny i kulturowy na gruncie afrykańskim

Saint-Louis – a grafted city. European urbanistic and cultural model on African ground

Abstract

Saint-Louis, the former capital of French West Africa, is a unique example of instilling European urban ideas on African soil. The city originated from the seventeenth-century factory of European merchants, located on the island in the mouth of the Senegal river. In an urban space emerging from scratch, French urban planners were free to create a colonial city. Saint-Louis is a model testimony of the confrontation between two logics of urbanization: the African (spontaneous) one and the European one (contained in rigid rules). The core of the colonial city has survived to the present day, setting an example of how European designs are adapted to local natural and social conditions. Specific spatial arrangements and social structure which are a derivative of 300 years of European domination have survived in this African city to this day.

Key words: Saint-Louis, Senegal, colonization, urbanization, space of cultural penetration, *Métisses*

* * *

Saint-Louis, dawna stolica Francuskiej Afryki Zachodniej, stanowi unikatowy przykład zaszczepienia europejskich idei urbanistycznych na gruncie afrykańskim. Miasto wzięło początek z XVII-wiecznej faktorii europejskich kupców, ulokowanej na wyspie u ujścia rzeki Senegal. W mieście powstającym od podstaw, francuscy urbanisci mieli swobodę kreowania miasta kolonialnego. Saint-Louis jest modelowym świadectwem konfrontacji pomiędzy dwoma logikami urbanizacji: afrykańską (spontaniczną) i europejską (ujętą w sztywne reguły). Rdzeń kolonialnego miasta zachował się do dnia dzisiejszego, stanowiąc przykład dostosowania europejskich wzorów do lokalnych warunków naturalnych i społecznych. Do dzisiaj zachowały się w tym afrykańskim mieście specyficzne układy przestrzenne oraz społeczne, będące pochodną 300-letniej dominacji Europejczyków.

Słowa kluczowe: Saint-Louis, Senegal, kolonizacja, urbanizacja, przestrzeń kulturowego przenikania, *Métisses*

Odebrano / Received: 31.01.2020

Zaakceptowano / Accepted: 20.05.2020

Saint-Louis – dawna stolica Francuskiej Afryki Zachodniej¹ – stanowi modelowy przykład przestrzeni kulturowego przenikania, zaszczepienia europejskich idei urbanistycznych na gruncie afrykańskim. Wyrazem docenienia tego założenia urbanistycznego jest obecność miasta na liście światowego dziedzictwa UNESCO, jako „wybitnego przykładu” dziedzictwa miejskiego” (*“outstanding example” of urban heritage*)².

Miasto ulokowano u ujścia rzeki Senegal, na wyspie, która nosi obecnie nawet Wyspy Świętego Ludwika – *Il Saint-Louis*. Ujście rzeki Senegal stało się miejscem penetracji Europejczyków stosunkowo wcześniej – w roku 1445, cztery dekady przed wyprawą Kolumba.

Rzeka Senegal (1080 km, wraz z dopływem Bafing – 1640 km długości) to jeden z dwóch (obok Nigru) najdłuższych szlaków wodnych Afryki Zachodniej, otwierający dostęp do wnętrza kontynentu. Zarazem, w dolnym biegu, na przestrzeni 300 km rzeka wyznacza granicę między strefą pustynną Afryki, przestrzenią kulturową świata arabsko-berberskiego, a Afryką Subsaharyjską, Sudanem – „krajem czarnych”.

Z obu stref od wieków przenikały przez rzekę towary, ludzie i kultury. Od Północy były to ludy chamicko-kuszyckie (Berberzy i Arabowie oraz będący ich syntezą Maurowie), od Południa zaś ludy zachodnio-bantuidalne (Wolof, Fulbe, Serer i inne). W połowie XV wieku, od strony Atlantyku, pojawił się tam także trzeci komponent kulturotwórczy – Europejczycy. W efekcie powstała w tym miejscu niepowtarzalna mieszanka kultur, języków i religii. Niniejsze studium ma na celu ukazanie, jak pojawienie się w Senegalu Europejczyków wpłynęło na krajobraz kulturowy i społeczny najstarszego i jednego z najślawniejszych miast kolonialnej Afryki.

¹ Francuska Afryka Zachodnia (*Afrique Occidentale Française*) była jednostką organizacyjną integrująca francuskie posiadłości w Afryce Zachodniej, powołaną dekretem z 16 czerwca 1895 roku. Jej wewnętrzna struktura ulegała zmianom. Na przestrzeni 63 lat (1895–1958) w jej skład wchodziły następujące terytoria: Senegal, Sudan Francuski (obecnie Mali), Gwinea, Wybrzeże Kości Słoniowej, Górna Wolta (obecnie Burkina Faso), Dahomej (obecnie Benin, Niger oraz Mauretania). Przez pierwsze lata (1895–1902) stolicą tak zakreślonego regionu był Saint-Louis – tutaj rezydował gubernator generalny (Charpy 2010, s. 293).

² W uzasadnieniu decyzji o wpisaniu miasta na wspomnianą listę stwierdzono, że „Historyczne miasto Saint-Louis wykazuje w wymowny sposób wykorzystanie nakładających się wartości i wpływów na rozwój edukacji i kultury, architektury, rzemiosła i usług w dużej części Afryki Zachodniej” (Martinez-Quintana, Caceres-Morales, 2016, s. 291).

Ziemia u ujścia rzeki Senegal w XV wieku wchodziła w obręb królestwa Walo zdominowanego przez lud Wolofów. Tamtejsze społeczeństwo było zróżnicowane pod względem statusu jednostek i jeszcze poza przemożnym wpływem islamu. Władca królestwa Walo noszący tytuł *braka* pełnił funkcje obrzędowe i prawno-ekonomiczne (rozdzielał ziemię pod uprawę)³. Wyższą warstwę społeczeństwa Wolof stanowili ludzie „szlachetni” – *garmi*. Poniżej lokowali się ludzie wolni – *gêér*, w tym tzw. *dyaambur*⁴. Ważną rolę społeczną pełnili marabuci oraz łączona z nimi grupa *seriñ* – świątobliwych mężów, przywódców duchowych, znawców Koranu. Niżej w hierarchii ludzi wolnych stali „ludzie kasty” – *nyényoo* (rzeźnicy, rzemieślnicy pracujący w metalu lub w skórze). U dołu piramidy społecznej Wolof lokowali się niewolnicy (*dyaam*)⁵.

Osady Wolofów, podobnie, jak i sąsiednich ludów, miały charakter skupionych (często w nieładzie) zespołów budynków w układzie zagrodowym. Poszczególne skupiska domów i zagród odzwierciedlały struktury rodowe lub podziały kastowe (dzielnice, bo nie kwartały, „nieczystych zawodów” rymarzy, kowali itp.). Domostwa, jak i w całej Afryce Zachodniej, były w zasadzie podobnej jakości, jednokondygnacyjne, zbudowane z trzciny lub gliny, na planie kwadratu lub koła i kryte słomą.

Według miejscowej legendy, pierwszą stałą osadę u ujścia Senegalu założył, dwa, trzy pokolenia przed przybyciem Francuzów, pewien Wolof – Yammne Yalla. Gdy dotarł nad brzeg rzeki, skosztował on jej wody i ocenił, że jest dobra. Rzekł wówczas do swoich bliskich „tutaj będzie w przyszłości nasz *ndâ*”⁶. Miało to miejsce na wysokości wyspy, która zaczęła od tego momentu nosić wolofską nazwę N’Dar⁷.

Wśród europejskich pionierów znajduje się Wenecjanin, Alvise Cadamosto (port. Alvise da Ca’da Mosto), który dotarł tam w 1445 roku, będąc w służbie portugalskiego króla Henryka Żeglarza. Następnym jest portugalski żeglarz Denis Fernandes, który w 1446 roku, jako pierwszy, wpłynął do estuarium Senegalu⁸. W kolejnych dekadach i wiekach jego śladem poszli także Anglicy, Francuzi i Holendrzy. Kontakty te miały przez pierwsze 200 lat wymiar wyłącznie handlowy, nie osadniczy.

Pierwszym Europejczykiem, który zbudował stałą siedzibę u ujścia Senegalu był francuski kupiec – Thomas Lambert (agent Compagnie Normadie). Skromny dom został wzniesiony w 1638 roku na bagnistej wysepce Bocos, współtworzącej estuarium

³ Zob. *Historie du Walo*, dostęp 18.04.2018.

⁴ Ze względu na przymioty, kategorię tę można porównać do polskiego terminu „gospodarz” (ktoś gospodarny).

⁵ Brooks 1976, s. 20.

⁶ Wolofski termin *ndâ* oznacza dzban z wypalanej gliny. Jest to metaforyczne określenie miejsca obfitującego w wodę pitną.

⁷ Zob. *Saint-Louis* 2007. Za udostępnienie tego źródła (ze zbioru: *Textes Centre de Recherches et de Documentations Sénégal – CRDS Saint-Louis*) oraz innych niepublikowanych dokumentów CRDS dziękuję jego dyrektorce – Fatimie Fall.

⁸ Monteil 1963.

Senegalu. Wybór okazał się jednak niefortunny, z uwagi na podtapianie wyspy w okresie sztormów i wylewów rzeki w porze deszczowej. Dlatego też już w roku 1643 inny Francuz – Louis Caulier (z Compagnie du Cap-Vert), wznosił nową faktorię na bezpieczniejszej (niezalewanej przez wodę) wyspie N'Dar. W 1659 roku odkupił on od braka królestwa Walo⁹ wspomnianą, niezamieszkałą wówczas, wyspę. Uzgodnioną ceną za wyspę była roczna danina w wymiarze „trzy złote monety (gwinee), jedna trzecia miary szkarłatnej tkaniny, siedem długich stalowych prętów (rodzaj płacideł powszechnych w Afryce) oraz dziesięć litrów brandy”¹⁰.

Władcy Walo otrzymywali opłaty za „ochronę” handlu, za każdego niewolnika i każdy ładunek gumy arabskiej, który został wysłany na rzekę. Dla Francuzów stale rozbudowywana faktoria stała się w następnych dekadach główną bazą kolonialnej ekspansji kolonialnej, wiodącej w górę rzeki. Z czasem przekształciła się, pod nazwą Saint-Louis, w stolicę Francuskiej Afryki Zachodniej.

Rok 1659 uznaje się za symboliczną datę założenia miasta Saint-Louis. Początki osady były nadzwyczaj skromne. Powstała na wyspie ufortyfikowana faktoria – „comptoir du fort Saint-Louis” (nazwana tak na cześć Ludwika IX), służąca rozwojowi handlu niewolnikami. Pierwszą budowlę na tej wyspie określono w źródłach, jako „ufortyfikowane mieszkanie” (*habitation fortifiée*). Wkrótce została ona otoczona innymi murowanymi budynkami, tworząc początki dwóch dzielnic, Kertian na południu i Loodo na północy od fortu (fot. 1). W XVII i XVIII wieku fort był wielokrotnie powiększany i rozbudowywany, przekształcając się na przełomie XVIII i XIX wieku w zwartą zabudowę miejską, obejmującą centralną część wyspy.

Faktoria, a później powstałe z niej miasto, stało się przedmiotem rywalizacji mocarstw europejskich. Kilkukrotnie, w następstwie bezpośrednich działań zbrojnych lub traktatów pokojowych dotyczących konfliktów na arenie europejskiej, miasto powstałe w Afryce przechodziło kilkakrotnie z rąk Francuzów do rąk Anglików i odwrotnie. Panowanie francuskie obejmowało lata 1659–1758; 1779–1809 oraz 1817–1946¹¹. W rękach Anglików Saint-Louis było w latach 1758–1779¹², kilka miesięcy w roku 1793 oraz w okresie wojen napoleońskich (1809–1816). Ostatecznie wróciło pod francuskie panowanie w wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego.

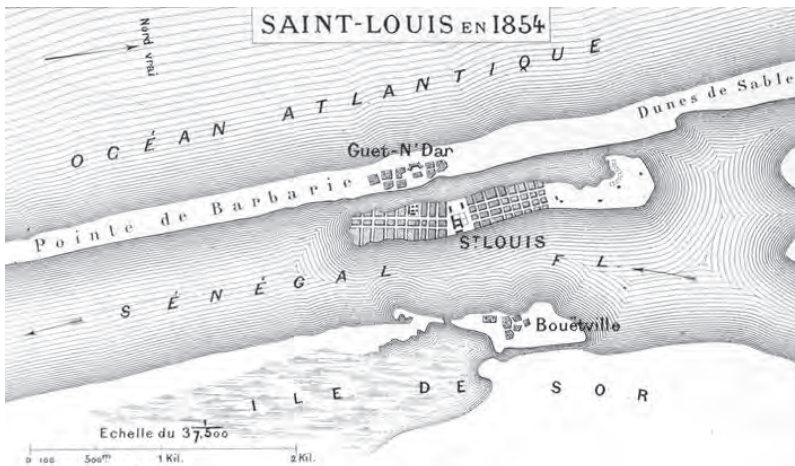
W chwili jej zasiedlenia przez Francuzów, płaska i piaszczysta, wyspa o powierzchni 72 h (2300 m długości i 300 m szerokości oraz średnio 1,5 m wysokości n.p.m.)

⁹ W praktyce, w imieniu braka, negocjacje po stronie afrykańskiej prowadził Jambar Diop, wódz wsi Sor, położonej *vis-à-vis* niezamieszkałej wówczas wyspy N'Dar (*Saint-Louis* 2007).

¹⁰ *Saint-Louis* 2007.

¹¹ Tutaj datą graniczną jest ustanowienie 1946 roku Unii Francuskiej (Union Française), zmieniającej status kolonii.

¹² W tym ostatnim wypadku brytyjskie panowanie w Saint-Louis związane było z tzw. wojną siedmioletnią (1756–1763). Była to pierwsza w historii wojna światowa, toczona przez kraje europejskie na czterech kontynentach.

Fot. 1. Schematyczny plan Saint-Louis z 1854 roku.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint-Louis-1854.jpg?uselang=pl>

pokryta była jedynie w północnej części roślinnością wysokopienną. W ciągu 200–300 lat poddano ją całkowitej urbanizacji¹³.

Proces ten można opisać w kontekście polityki kolonialnej Francji. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że ekspansja handlowa, a później i kolonialna Francji rozwijała się na stosunkowo słabo zaludnionych terenach Afryki, o znikomym stopniu urbanizacji. W związku z tym, jak wykazał Gewendolyn Wright, administratorzy francuscy (planiści i architekci) traktowali terytoria podbijanych kolonii jako *tabula rasa*, na których mieli swobodę kreślenia szerokich planów. Wznoszone tam miasta miały być rodzajem laboratorium urbanistyki¹⁴. Na owe afrykańskie „ćwiczenia” z urbanistyki oddziaływały różne wektory. Z jednej strony administracja kolonialna starała się utrzymać swoją hegemonię w stosunku do kolonizowanych populacji. Z drugiej zaś, zwłaszcza od końca XIX wieku, administracja kierowała się filozofią, zakładającą manipulowanie ludzkimi zachowaniami poprzez formy urbanistyczne¹⁵.

Ważnym czynnikiem kształtującym obraz francuskiego miasta kolonialnego była koncepcja asymilacji, zakładająca stopniowe przyswajanie europejskich (francuskich) wzorów kulturowych, przy zachowaniu (w pewnym zakresie) tubylczych, zwyczajów

¹³ W 1828 roku na miasto składało się prawie 200 stałych domów. Dziesięć lat później (1838) było już tam ponad 320 budynków z cegły (*Saint-Louis* 2007).

¹⁴ Jak to ujął Robert Delavignette, dyrektor Ecole Coloniale, „użyj Sudanu, aby przebudować miasto we Francji” (Wright 1991, s. 3).

¹⁵ Poprzez wydzielenie przestrzeni o specyficznym przeznaczeniu: bulwarów, parków, altan muzycznych itp.

i religii¹⁶. Jak zauważył G. Wright, planiści starali się znaleźć równowagę między historycznie ukształtowaną adaptacją do lokalnego klimatu i układów społecznych, a rozwojem, modernizacją i stosowaniem racjonalnego planowania¹⁷.

W tym kontekście ujawniał się przyjęty przez urbanistów paradygmat „asocjacji”. Pod tym określeniem kryła się tendencja do wykorzystywania naukowych metod do poprawy życia w mieście, w tym transportu, warunków sanitarnych i zdrowotnych, rekreacji, industrializacji i edukacji.

Planiści opierali się na ograniczonym repertuarze znormalizowanych i uproszczonych form architektonicznych, które można było zastosować do wielu funkcji. W planowaniu miejskim koncentrowano się na rozwoju infrastruktury, uwzględniającym segregację głównych grup kulturowych – tubylców i kolonów (fot. 2 i 3). Choć miasto było w zasadzie postrzegane jako zjednoczona i ściśle zaplanowana całość, a nie historycznie rozwinięty i przypadkowy amalgamat jego części, to lokalna kultura w wymiarze architektonicznym była ograniczana do „dzielnic tubylczych”¹⁸.

Nie sposób w tym krótkim studium przedstawić szczegółowo poszczególne etapy rozbudowy Saint-Louis¹⁹. Przez pierwsze 150 lat podstawą ekonomii faktorii i powstającego miasta był handel niewolnikami. Nie wymagał on szczególnych urządzeń portowych, ani rozbudowanej infrastruktury miejskiej. Należy pamiętać, że faktoria handlowa, to jeszcze nie miasto. Jej funkcjonowanie podporządkowane jest naczelnej zasadzie: szybki zysk w krótkim czasie. Podejmowane działania są tu z natury ograniczone do zapewnienia bezpieczeństwa ludziom i towarom. Mieszkańcy faktorii, to jeszcze nie mieszczanie. Europejczycy (agenci handlowi, administratorzy, wojskowi, lekarze itp.) przybywający do Saint-Louis nie zamierzali osiąść tam na stałe. Przybywali (z reguły mężczyźni bez kobiet) w ramach kilkuletnich kontraktów, licząc na szczęście w interesach i powrót do Europy z fortuną zdobytą w Afryce. Skutkowało to brakiem naturalnej

¹⁶ W tym miejscu warto przywołać wyidealizowaną wizję „zwesternizowanego” miasta afrykańskiego, przedstawioną przez Jean de Brunhofa w serii ilustrowanych opowiadań *Le pays des Éléphants* (1931–1937). Mieszkańcy Celesteville, stolicy utopijnego królestwa słoni (gdzieś w Afryce), rezydowali w dobrze skonstruowanych domach, ulokowanych na obrzeżach miasta. Centrum natomiast składało się głównie z kawiarni, restauracji, sklepów i okazjonalnych wieżowców. Ulice wykonane były z utwardzonego cementu, a służby miejskie działały skutecznie. Przystępność i korupcja nie stanowiły poważnego zagrożenia (choć Celesteville dysponowało więzieniem). Mieszkańcy miasta zwierząt korzystali z podstawowych wartości utożsamianych z Zachodem: wolności słowa, opinii, prasy i prawa do uczciwego wymiaru sprawiedliwości.

¹⁷ Wright 1991.

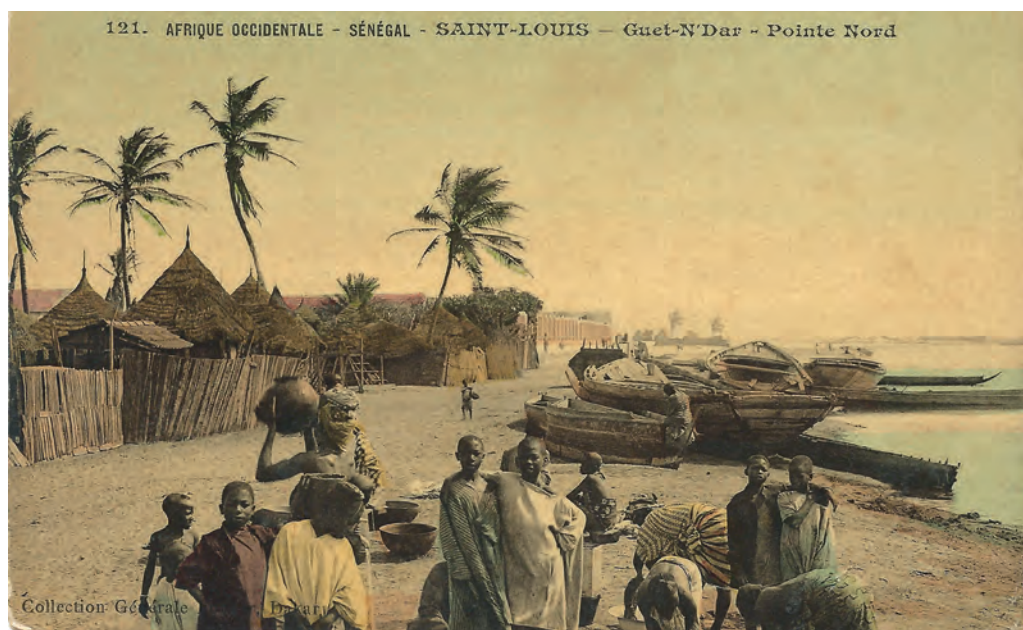
¹⁸ Wright 1991.

¹⁹ Zwięzły opis głównych etapów rozbudowy miasta podają za Sinou 1993a, 1993b oraz za dwoma raportami UNESCO – *Saint-Louis (Senegal)* 1998; *Plan de Sauvegarde...* 2007. (Ten ostatni jest obszernym raportem z realizacji projektu dotyczącego rewaloryzacji Saint-Louis, prowadzonego pod egidą UNESCO. Projektem tym kierowała Suzanne Hirschi, której dziękuję za udostępnienie kompletu unikatowej dokumentacji).

Fot. 2. Centrum Saitn-Louis, rue Lebon (ok. 1900) [Domena publiczna]

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/17/Colonial_Saint_Louis.jpg

Fot. 3. Dzielnica „tubylcza” w Saint-Louis (ok. 1900)

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:S%C3%A9n%C3%A9gal_Saint-Louis.jpg

reprodukcji populacji, a wręcz przeciwnie, dużą jej mobilnością i wymianą w kilkuletnich cyklach. Nie sprzyjało to zakorzenieniu się ludzi oraz długoterminowym inwestycjom (wznoszeniu typowych dla miasta budynków użyteczności publicznej – kościołów, szkół, szpitali itp.). Taka sytuacja trwała przez prawie cały XVIII wiek. Okresy okupacji angielskiej (1758–1779 i 1809–1816) zamrażały ten stan²⁰. Sytuacja zmieniła się zasadniczo po 1816 roku, gdy restauracja Burbonów otworzyła nowy etap panowania francuskiego w Saint-Louis i w kolonii Senegal.

Charakter osady zaczął zmieniać się od lat 20. i 30. XIX wieku, gdy, zamiast handlu niewolnikami²¹, podstawą gospodarki kolonii stał się handel gumą arabską i orzeszkami arachidowymi. Na jego potrzeby zbudowano wzdłuż brzegów wyspy doki i liczne magazyny.

W 1828 roku opracowano w miarę nowoczesny plan ogólny miasta, regulujący jego rozwój, układ ulic miasta wychodzących od starej fortyfikacji, jako podstawowego punktu odniesienia. W pełni proces urbanizacji Wyspy Świętego Ludwika ruszył w latach 50. i 60. XIX wieku, kiedy gubernatorem Saint-Louis został Louis Faidherbe. Na okres jego rządów w Senegalu (1854–1861 oraz 1863–1865) przypadł najbardziej dynamiczny rozwój kolonii Senegalu. Saint-Louis zostało stolicą tej kolonii w roku 1872. Apogeum swej świetności osiągnęło w roku 1895, kiedy stało się siedzibą gubernatora generalnego, praktycznie stolicą Francuskiej Zachodniej Afryki.

W latach 30. XIX wieku tkanka miejska zaczęła obejmować także tereny leżące poza Wyspą Świętego Ludwika. Zabudowę miasta uzupełniły peryferyjne dzielnice „tubylicze”, odznaczające się odmienną charakterystyką architektury, odmiennymi wzorami kulturowymi mieszkańców. Od 1837 roku urbanizacja objęła stały ląd, a właściwie, leżącą *vis-à-vis* Wyspy Świętego Ludwika, otoczoną pływowymi bagnami, wyspę Sor (fot. 4). Powstała tam początkowo niewielka dzielnica Bouëtville, która stała się wkrótce gospodarczym rdzeniem unowocześniającego się miasta, z dworcem kolejowym²², halą targową i innymi instytucjami wyznaczającymi rytm życia mieszkańców.

Po definitywnym zniesieniu niewolnictwa (1849), znaczna część wyzwolenców osiedliła się na mierzei – Langue de Barbarie, tworząc tzw. Dzielnicę Wolności (Quartier de la Liberté)²³. Do dzisiaj dzielnica ta zachowała specyficzny charakter afrykański.

²⁰ Krótkotrwałe ożywienie w kreacji miasta z lat 80. XVIII wieku (po ustąpieniu Anglików) przerwała rewolucja francuska, a potem ponowna okupacja angielska.

²¹ Prawny status niewolników (i handel nimi) ulegał zmianom. We Francji i jej koloniach niewolnictwo znoszone było i przywracane kilkakrotnie. Pierwszy raz zniesione przez władze rewolucyjnej Francji w 1891 roku. Następnie przywrócone (1802) i zniesione (w 1815 roku, podczas „100 dni”) przez Napoleona. Ostatecznie praktyczny zakaz handlu niewolnikami (nie samego niewolnictwa) wprowadził w roku 1818 Ludwik XVIII. Definitywnie niewolnictwo zniesiono w 1849 roku (*Delacampagne 2002*).

²² Wąskotorowa linia kolejowa Saint-Louis – Dakar, uruchomiona w 1885 roku, zdynamizowała rozwój miasta i regionu. Wraz z rozwojem komunikacji samochodowej straciła ona na znaczeniu i od 2003 roku nie funkcjonuje.

²³ Nazwa ta wyszła już obecnie z użycia. Obecnie południowa część zurbanizowanej mierzei nosi nazwę *Gued N'Dar*, północna natomiast *N'Dar Tout*.

Fot. 4. Plan Saint-Louis z 1942 roku.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1942_Saint_Louis_Senegal_map_US_Army.jpg?uselang=pl (from: Saint-Louis, Sénégal. Plan de la ville. Éd. Librairie-papeterie Wakhatilene, Dakar, [in:] "Etudes africaines" Ferdinand de Jong, Remembering the Nation. The Murid Maggal of Saint-Louis Senegal, "Etudes africaines" 2010, no 197, s. 123-151 <https://doi.org/10.4000/etudesafrcaines.15810>)

Istotnym czynnikiem odróżniającym w tym czasie dzielnice i kwartały „europejskie” od „afrykańskich” był dwusektorowy system własności ziemi. Dzielnic miasta położone na wyspie podlegały prawu gruntowemu, wywodzonemu z regulacji francuskich. Działki budowlane były tam rejestrowane urzędowo i stanowiły przedmiot obrotu kapitałowego²⁴. Dawało to właścicielom możliwość uzyskania kredytu bankowego i realizacji inwestycji, wznoszenia solidnych budynków z wypalanej cegły, krytych dachówką. Afrykanie mogli osiedlać się na wyspie, pod warunkiem wykupienia działki budowlanej i wybudowania względnie solidnego domu.

Afrykanie osiedlający się na obrzeżach miasta z zasady odwoływali się do prawa zwyczajowego. Korzystali oni z uświęconego tradycją prawa gościnności, instalując się u krewnych już osiadłych w mieście, którym afrykańskie wzory kulturowe nie pozwalały odmówić takiej prośbie (co odtwarzało w mieście tradycyjne struktury rodowe). Mogli też zwrócić się o przydział działki do tradycyjnych afrykańskich autorytetów – tzw. „panów ziemi”²⁵. W takim wypadku ziemia zajęta pod budowę nie stawała się formalnie ich własnością, a jedynie była im udostępniana. W obu wypadkach skutkowało to prowizorycznym i nietrwałym charakterem zabudowy. Budynki były wznoszone zgodnie z miejscową tradycją, z gliny, drewna i słomy. Były tanie i łatwe w konstrukcji, co ułatwiało ich mieszkańcom mobilność przestrzenną, ale nie sprzyjało zakorzenieniu się. W połowie XIX wieku większość budynków w Saint-Louis (głównie poza wyspą, ale niekiedy i na niej) była podobnej konstrukcji. To spowodowało zainicjowanie przez administrację tak zwanej „walki o chaty” (*bataille de la pailote*). Zainicjowana formalnie dekretem z 1860 roku, zakazującym wznoszenia w obrębie miasta tego typu budynków, toczyła się do przełomu XIX i XX wieku²⁶. Z perspektywy antropologicznej, „walkę o chaty” można uznać z jednej strony za formę asymilacji rzeczywistości afrykańskiej do europejskich wzorów kulturowych, z drugiej natomiast za metodę usuwania ludności afrykańskiej z centralnych dzielnic miasta²⁷.

W kontekście przewlekłej „walki o chaty” ujawniły się zasadnicze bariery rozwoju nowoczesnej tkanki miejskiej. Jedną z nich był dystans kulturowy pomiędzy europejskimi a afrykańskimi społecznościami tworzącymi populację miasta, pomiędzy dwoma

²⁴ Początkowo działki pod zabudowę były przejmowane przez kupców i urzędników na zasadzie bezpłatnej dzierżawy. Z czasem (od lat 20., 30. XIX wieku) przechodziły stopniowo na własność osadników (Martinez-Quintana, Caceres-Morales 2016).

²⁵ Sinou 1993a.

²⁶ Sinou 1993a.

²⁷ Na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku z tkanki miejskiej (centrum miasta) każdego roku usuwano przy użyciu siły (*à la manieère des campagnes militaires*) kilkadziesiąt „chat” (Sinou 1993b: 50), a ich mieszkańców (których nie stać było na murowane domy) przenoszono poza obręb Wyspy Świętego Ludwika (np. do Langue Berbere). Rekordowy był pod tym względem rok 1859 (a zatem jeszcze przed wydaniem wspomnianego dekretu), gdy zniszczono 226 „chat” (Ngalumulume 2003: 75). W ciągu kilku lat „wyczyszczono” w ten sposób z „chat” siedemnaście ulic śródmieścia, co nie zapobiegło ich pojawianiu się w innych dzielnicach (Sinou 1993b).

logikami urbanizacji – spontaniczną i ujętą w sztywne reguły. Drugą barierę natomiast stanowiły ograniczenia finansowe. Kolonie, w tym wznoszone w nich ośrodki miejskie, musiały być z zasady samowystarczalne finansowo. Budżet kolonii Senegal, choć, dzięki XIX-wiecznemu boomowi na orzeszki ziemne, dość znaczny, nie wystarczał na realizację wszystkich planów urbanistów. W efekcie krajobraz architektoniczny miasta kolonialnego z przełomu XIX i XX wieku, którego modelowym przykładem był Saint-Louis, odznaczał się mieszaniną typów budynków oraz ich funkcji. Obok komponentów typowo europejskich, takich jak: budynki reprezentacyjne (siedziby administracji), koszary, kościoły, szpitale, sierocińce, szkoły i stadiony oraz budynki przeznaczone na usługi (krawieckie, higieniczne) lub rozrywkę (kawiarnie, z czasem sale kinowe), pojawiały się tu elementy typowo afrykańskie, jak: meczety, bazary (zwane tu *djaba* (wym. *dżaba*), skupiska glinianych chat, uliczne jadłodajnie, serwujące danie z jednego garnka (*djaay kaatu ndéki*), uliczne usługi (balwierze, znachorzy, wróżbici). Obok nich wskazać można jednak także składniki krajobrazu kulturowego, które uznać można za syntezę europejskich i afrykańskich komponentów, jak na przykład typowe senegalskie małe sklepiki – zwane z francuska *cantine* – oferujące detalicznie artykuły spożywcze (przyprawy, żywność suszoną bądź konserwowaną, ale nie alkohol), pachnidła, naturalne medykamenty, drobną galanterię i artykuły przemysłowe²⁸.

Ostatnie półwiecze, już w niepodległym Senegal, to znaczący rozwój wschodnich dzielnic miasta, położonych na stałym lądzie. W latach 70. XX wieku, w dole rzeki, dwa-trzy kilometry od starego miasta, na wschodnim brzegu mierzei, polska firma wybudowała mały port, służący obecnie senegalskim służbom morskim, zwany do dzisiaj *Port des Polonais*²⁹.

Populacja Wyspy Świętego Ludwika zaczęła wzrastać wyraźnie pod koniec XVIII wieku. W 1764 roku Sant-Louis liczyło około 3000 mieszkańców. W 1785 roku mieszkało już tam 6000 osób, w tym 2400 Euroafrykanów oraz „wolnych czarnych”³⁰. Dodać do tego należy podobną liczbę domowych niewolników (nie licząc około 1000 niewolników przetrzymywanych w lochach i oczekujących na transport, głównie do Ameryki)³¹. Białych mieszkańców (Francuzów, w mniejszej liczbie Anglików, Holendrów i Portugalczyków) było tam wówczas zaledwie kilkuset. Po odzyskaniu miasta przez Francuzów z rąk Anglików, populacja miasta zaczęła dynamicznie wzrastać, dzięki napływowi osadników z Europy i Afrykanów. W latach 30. XIX wieku miasto liczyło już około 12 000 mieszkańców. Do 1900 roku, mimo rozwoju kolonii i znacznej migracji

²⁸ Coś na wzór znanych niegdyś i w Polsce „sklepów kolonialnych”.

²⁹ Port zbudowany był w latach 1975–1979 przez robotników i inżynierów z Gdańska. Okoliczni mieszkańcy życzliwie wspominają Polaków, a niektórzy z nich, ci starsi wiekiem (którzy pracowali z Polakami), mówią nieco po polsku.

³⁰ Brooks 1976, s. 20.

³¹ Jones 2005, s. 3

„do miejskiej” jej części z „czarnego” interioru, liczba mieszkańców Saint-Louis wzrosła niewiele, do 20 000³².

Po roku 1902, gdy Saint-Louis utraciło status stolicy Francuskiej Afryki Zachodniej, a zwłaszcza od roku 1957, gdy miasto przestało być stolicą Senegalu, dynamiczny dotąd wzrost liczby mieszkańców uległ chwilowemu zachwianiu. Redukcja garnizonu wojskowego (oznaczająca odejście rodzin wojskowych), zamknięcie części sklepów, wpłynęła na zmianę charakteru miasta. Szczególnie było to odczuwalne po odzyskaniu pełnej niepodległości przez Senegal w 1960 roku. Skutkowało to opuszczeniem miasta przez część afrykańskich elit, które przeniosły się do stołecznego Dakaru, a także powrotem do Francji obywateli tego kraju. Jednak proces depopulacji miasta został niebawem odwrócony dzięki nasilonemu napływowi mieszkańców senegalskiej wsi. W konsekwencji populacja Saint-Louis, zwłaszcza dzielnic położonych na stałym lądzie, zaczęła szybko wzrastać. W roku 1960 było ich 55 000, w roku 1976 już 90 000, a w 1997 roku 150 000³³. Ostatnie dostępne oficjalne dane z 2002 roku, podają liczbę 154 555³⁴.

Układ położonego na wyspie starego miasta pozostaje jednak nadal bez większych zmian. Centrum wyznacza Plac Faidherbe (dawny Place de Armas), którego wciąż strzeże pomnik gubernatora, otoczony z trzech stron przez zabytkowe budowle byłego pałacu gubernatora oraz, od strony północnej i południowej, dawnych koszar formacji tzw. Strzelców Senegalskich. Centrum to uzupełniają: katedra pod wezwaniem Świętego Ludwika – patrona miasta (fot. 5), gmachy dwóch prestiżowych instytucji edukacyjnych, Lycées Omar Foutliyou Tall (dawniej Lycées Faidherbe) oraz budynki (dawnej) Rady Generalnej Kolonii, urzędu pocztowego, kapitanatu i zarząd portu.

Od tak określonego centrum odchodzą dwie główne dzielnice miasta – Sud (dawniej Kertian) i Nord (dawniej Loodo). Ta pierwsza była niegdyś bardziej reprezentacyjna, tu znajdowało się najwięcej instytucji publicznych, szkoły, szpital, dom weterana (dla żołnierzy „walczących za Francję”) itp. Dzisiaj, poza kilkoma okazałymi budynkami (m.in. Centre de Recherches et de Documentations Sénégal – CRDS), w dużym stopniu już zaniedbana. Ta druga dzielnica, zwłaszcza w swej peryferyjnej (północnej) części, miała niegdyś więcej afrykańskich elementów architektonicznych, wśród nich, wzniesiony w 1848 roku i istniejący do dzisiaj meczet. Zbudowany w stylu neogotyckim Wielki Meczet (Grande Mosquée) w Saint-Louis jest najlepszym przykładem zaszczepienia na afrykańskim gruncie europejskich wzorów architektonicznych i kulturowych. Można go łatwo pomylić ze świątynią katolicką, ponieważ dwa minarety, ze względu na czworoboczną konstrukcję, przypominają wieże kościelne. Na jednym z nich

³² *La Grande Mosquée* 2006.

³³ *Saint-Louis (Senegal)* 1998.

³⁴ *Projection de Population...* 2002, dostęp 31.12.2019. Na początku XXI wieku (2000 r.) Wyspę Świętego Ludwika – serce starego miasta kolonialnego – zamieszkiwało 14 022 osób (zaledwie 9% populacji miasta), podczas gdy populacja mierzei *Language de Barbarie* stanowiła 25%, a dzielnice „kontynentalnych” (Sor) 66% ogółu ludności (Martinez-Quintana, Caceres-Morales 2016, s. 301).

Fot. 5. Katedra w Saint-Louis pod wezwaniem Świętego Ludwika.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint-Louis_-_Cath%C3%A9drale.JPG?uselang=pl

zamontowano dzwon i zegar. Dopełnieniem konstrukcji są łuki okienne wraz z arkadami mieszczącymi się na frontowej werandzie oraz główna fasada (od strony południowej) w formie perystylu z kolumnadą z ostrymi łukami w stylu neogotyckim (fot. 6). Dzisiaj na ulicach prowadzących od centrum do meczetu koncentruje się przemysł turystyczny starego miasta, z hotelami, restauracjami i sklepami dla turystów.

Obie dzielnice oparte są do dzisiaj na ortogonalnym planie siatki ulic z 1828 roku. Wówczas to wytyczono cztery ulice biegnące z północy na południe, wzdłuż wyspy

Fot. 6. Grande Mosque. Na lewym minarecie widoczny zegar i dzwon.

Fot. R. Vorbrich 2018

i dużą liczbę krótkich alejek przecinających wyspę na osi wschód-zachód. W rezultacie powstały kwartały o różnych wymiarach: 30 m × 30 m, 30 m × 75 m (niekiedy więcej). Poszczególne kwartały wypełnione są, wzniesionymi z cegiel i kamienia, dwu- lub trzykondygnacyjnymi (rzadziej parterowymi) budynkami o funkcji mieszkalnej lub gospodarczej. Na działkach położonych bliżej centrum dominują solidne, proporcjonalne budynki o elewacjach uznawanych za *par excellence* francuski model kolonialny, z otwartymi balkonami (często ukwieconymi) lub z galeriami na drugiej kondygnacji (fot. 7). Te pierwsze, zwane „Bourdeaux”, są pamiątką po osadnikach (klanach kupieckich) z Bourdeaux, przybyłych licznie do Saint-Louis w latach 20. XIX wieku³⁵. W kwartałach położonych dalej od centrum wyspy, zwłaszcza w północnej części, spotkać można skromniejsze budynki mieszkalne, powstałe w ostatnich dekadach XIX wieku, gdy mniej posażne osoby (z reguły Afrykanie), zaczęli osiedlać się na wyspie. Pierwsze kon-

³⁵ Spotykane tu jeszcze niekiedy jednokondygnacyjne domy w układzie szeregowym (niekiedy o konstrukcji drewnianej), zwane jako „portugalskie”, zazwyczaj należały do niższej rangi urzędników i lokalnych kupców.

Fot. 7. Domy typu "Bourdeux". Fot. R. Vorbrich 2017

dygnacje budynków położonych przy głównych ulicach (biegnących na osi północ-południe) przeznaczone są na cele handlowe lub biurowe. Przy tych ulicach, w starych budynkach, ulokowanych jest kilka dobrej klasy hoteli (skromniejsze hotele odnaleźć można także przy bocznych uliczkach). Budynki przy nabrzeżach, niegdyś pełniące funkcje magazynów portowych, służą obecnie jako hurtownie lub dyskonty bądź stoją opustoszałe. Co bardziej okazałe budynki kryją prawdziwe rezydencje, z patiami i ogrodami. Miejsce nadrzecznych bulwarów zajmuje w dużej części port rybacki.

Od czasu pozbawienia Saint-Louis statusu stołecznego na rzecz Dakaru (1902), miasto straciło na znaczeniu społecznym, gospodarczym, a zwłaszcza politycznym. Stało się jednym z kilku ośrodków regionalnych, pozbawionym już specjalnych przywilejów i poparcia elit senegalskich. Odbiło się to na stanie substancji miejskiej.

Pomimo pewnej degradacji politycznej, ciągle można zobaczyć ślady dawnej świetności miasta. Forma wielu budynków, zarówno przy głównych, jak i bocznych ulicach, ujawnia źródła niegdysiejszej prosperity miasta. Wiele starych domów ma układ kondygnacji, świadczący, iż były one domami handlarzy niewolników. Domy te

charakteryzują się małymi, wąskimi okienkami na parterze (lub w pomieszczeniach piwnicznych) i okazałymi, zdobionymi oknami na wyższych kondygnacjach. W wyniku postępującej depopulacji starego miasta (emigracji dawnych właścicieli do Europy lub Dakaru) oraz skomplikowanego statusu właścicielskiego poszczególnych budynków (efektu podziałów spadkowych), część 100-, 150-letnich domów ulega stopniowej deprecjacji, a nawet popada w ruinę.

W obliczu takiej sytuacji, władze Senegalu³⁶ podejmowały od lat 70. XX wieku, niezbyt skuteczne, próby ochrony i rewitalizacji w Saint-Louis substancji miejskiej o charakterze historycznym. Opracowane w latach 1984 i 1997 plany ochrony substancji historycznej miasta nie dały zadowalających rezultatów. Dopiero wpisanie Saint-Louis (głównie z inicjatywy Francji) na listę światowego dziedzictwa kulturowego (o „wyjątkowej powszechnej wartości” dla ludzkości) uruchomiło rzeczywiste działania naprawcze. W latach 2002–2018 międzynarodowy zespół naukowców i praktyków przeprowadził kompleksowe prace inwentaryzacyjne i wstępne prace rewitalizacyjne w Saint-Louis, w ramach Projektu ochrony i wzmocnienia dziedzictwa wyspy Saint-Louis³⁷.

W ciągu z górą trzech wieków zmieniał się status prawny Saint-Louis. Początkowo była to faktoria, zarządzana przez kompanie handlowe (m.in. Compagnie Normadie, Compagnie du Cap-Vert, Compagnie Sénégal). Pod koniec XVIII wieku władze rewolucyjnej Francji wzięły bezpośrednią odpowiedzialność za miasto (likwidując zarazem monopol handlowy kompanii). Stopniowo Saint-Louis i jego zaplecze było włączane do systemu ustrojowego Francji.

Od czasów II republiki (1848) mieszkańcy tzw. „starych miast” w Afryce i na Antylach (w tym Saint-Louis) zyskali przywilej wyboru jednego deputowanego do parlamentu w Paryżu. W 1890 roku czterem miastom kolonialnym w Afryce (Saint-Louis, Rufisque, Gorée i Dakar) władze francuskie nadały status pełnoprawnych gmin (*communes de plein exercice*). Ich mieszkańcy stawali się obywatelami Republiki z urodzenia, niezależnie od pochodzenia, w przeciwieństwie do pozostałych Afrykanów, którzy należeli do kategorii tubylców niezasymilowanych (*indigènes*), mających status poddanych francuskich (*sujets français*)³⁸.

Przestrzennej ekspansji miasta i zmianom statusu prawnego od początku towarzyszył rozwój jego funkcji kulturotwórczych. Już w pierwszej połowie XIX wieku

³⁶ Między innymi Ministère de la Culture oraz Ministère de l'Urbanisme et de l'Habitat (obecne *Ministère de l'Urbanisme, du Logement et de l'Hygiène Publique*).

³⁷ *Projet de Sauvegarde et de Mise en Valeur du Patrimoine de l'île de Saint-Louis*, dostęp 19.02.2018. Projekt był finansowany głównie przez francuskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Za kwestie merytoryczne odpowiadała formalnie École d'Architecture de Lille, a pracami kilkudziesięciosobowego zespołu współkierowały Chéhrasade Nafa oraz Suzanne Hirschi (ta ostatnia jest Polką ze szwajcarskim paszportem).

³⁸ Coquery-Vidrovitch 2001.

Saint-Louis zyskał rangę wiodącego ośrodka miejskiego w Afryce Subsaharyjskiej, a także centrum aktywności edukacyjnej, kulturalnej i artystycznej. W tym kontekście należy wymienić przybycie na przełomie 1818 i 1819 roku sióstr z Zakonu Św. Józefa z Cluny (*Congrégation des sœurs de Saint Joseph de Cluny*) i założenie przez nie sierocińca oraz szkoły (1820), a także, po kilkuletnich staraniach sióstr, wybudowanie w mieście katedry (1828). Sierociniec, a później także, wzniesiona w stylu neoklasycystycznym, katedra (pierwszy budynek publiczny wzniesiony poza murami fortu), stały się szybko symbolami i stymulatorami rozwoju chrześcijańskiej wspólnoty w mieście, obejmującej także licznych Afrykanów³⁹. Inną ważną placówką edukacyjną, jaka pojawiła się w mieście, była szkoła dla tłumaczy i nauczycieli (*École de formation d'instituteurs William Ponty*), która powstała w 1903 roku. Uznać ją można za pierwszą szkołę ponadpodstawową w subsaharyjskiej Afryce. Pojawiające się w coraz większej liczbie placówki edukacyjne przyczyniły się znacząco do ukształtowania się w Saint-Louis stosunkowo licznej grupy wykształconych i względnie „zwesternizowanych” Afrykanów, którzy tworzyli warstwę tzw. „tubylczych pośredników” (zwanych tu *evolués*)⁴⁰, mających duży wpływ na kulturowy obraz miasta.

Wcześniej, bo w 1864 roku, powstało w Saint-Louis pierwsze w Afryce Muzeum Przemysłu, Etnografii i Historii. Jego godnym następcą jest powstałe w 1943 roku Senegalskie Centrum Badań i Dokumentacji (*Centre de Recherches et de Documentations Sénégal – CRDS*), mające obecnie swe oddziały w Saint-Louis i Dakarze. Zwieńczeniem sieci placówek edukacyjnych i badawczych działających tu obecnie jest, założony w roku 1992, *Université Gaston-Berger*⁴¹, kształcący ponad 4500 studentów.

Współczesne Saint-Louis, a zwłaszcza jego, położone na wyspie Świętego Ludwika, „stare miasto”, w wielu wymiarach odwołuje się do wielowiekowego, heterogenicznego dziedzictwa kulturowego. Miasto słynie z artystycznej atmosfery, nocnych lokali, galerii i tym podobnych przedsięwzięć biznesowych o charakterze kulturalnym. Jest też miastem festiwali. Najbardziej znane to grudniowy *Festival du film documentaire de Saint-Louis du Sénégal* oraz czerwcowy *Festival International de Jazz de Saint Louis*, a także

³⁹ Na uroczystości z okazji, przypadającego w marcu 2018 roku 200. rocznicy przybycia do Saint-Louis pierwszych sióstr ze Zgromadzenia Sióstr św. Józefa z Cluny, mer Saint-Louis – Mansour Faye – podkreślił, że katedra w Saint-Louis jest świadectwem „współistnienia między chrześcijańskimi i muzułmańskimi społecznościami, cementem senegalskiego narodu” (Ndaw 2018).

⁴⁰ Pojawienie się specyficznej kategorii społecznej *evolués* uznać można za efekt procesu asymilacji. W kontekście afrykańskim oznaczał osobę (Afrykanina), która „ewoluowała” poprzez edukację i przyswojenie europejskich wartości i form zachowań – inaczej mówiąc – poprzez europeizację. Osiągnięcie statusu *evolué* otwierało drogę do politycznego upodmiotowienia (dawało prawa wyborcze) i obejmowania stanowisk w szkolnictwie i administracji (Vorbrich 2012).

⁴¹ Gaston Berger (1896–1960) jest znakomitym symbolem związków Saint-Louis z Europą. Urodzony w Saint-Louis (w rodzinie o afrykańsko-francuskim pochodzeniu), studiował we Francji i tam robił karierę (jako filozof, futurysta i przemysłowiec). Zachował związki z krajem pochodzenia, doradzając pierwszym rządów autonomicznej (od 1958 roku) Republiki Senegalu.

grudniowy uliczny karnawał, z paradą zwaną *Fanal* na czele, którą uznać można za specyficzną odmianę dyskursu o cechach performatywnych, odwołującego się do kolonialnej genezy miasta⁴².

Szczególną cechą Saint-Louis, związaną z 300-letnią obecnością Europejczyków, osiadłych w wieloetnicznym środowisku afrykańskim, jest jego wielokulturowość. Współcześnie, obok kurczącej się, ale ciągle widocznej, społeczności pochodzenia europejskiego, przestrzeń miejską wypełniają głównie rodowici Afrykanie, wywodzący się z wielu grup etnicznych Senegalu i Mauretanii (której granice odległe są o 6 km od miasta). Spotkać tu można Maurów, a nawet Libańczyków (dzierżących w swych rękach handel już od czasów kolonialnych). Stosunkowo dużo jest Fulbejów, Sererów i Lebu, dominują jednak Wolofowie, których język jest *de facto* głównym językiem kraju. Powoduje to, iż wiele elementów kultury i języka tej grupy etnicznej odnaleźć można w przestrzeni społecznej miasta. Jednym z przykładów tego zjawiska jest fakt, iż wyższą warstwę mieszczan Saint-Louis, ludzi cieszących się opinią przedsiębiorczych, określa się tu mianem *dyaambur*, odnoszącym się do warstwy wolnych i bogatych chłopów z królestwa Walo⁴³. Mieszkańcy Saint-Louis, żyjąc w heterogenicznym środowisku miasta, nie grupują się już w zespołach siedzib (domów mieszkalnych) wedle kryterium przynależności do grupy rasowej lub etnicznej bądź tradycyjnych warstw społecznych, a wedle kryterium pozycji ekonomicznej. Mieszkają w skromnych domach ściśniętych w dawnych dzielnicach „tubylczych” (pozbawionych wielu udogodnień nowoczesnego miasta), czy też w bogato wyposażonych apartamentowcach w nowym centrum miasta, położonym na stałym lądzie bądź też w betonowych willach z ogrodami i garażami, rozlokowanych w nowych dzielnicach podmiejskich.

Tematyka niniejszego studium wymaga zwrócenia szczególnej uwagi na Euroafrykanów zwanych tu *Métisses*. Ich geneza dobrze ilustruje złożoną historię miasta. Do końca XIX wieku przybywający do Saint-Louis Europejczycy (wojskowi, agenci handlowi, urzędnicy, poszukiwacze przygód i majątku) silnie odczuwali brak europejskich kobiet⁴⁴. Wchodzili w związki z tutejszymi kobietami, zwykle z wyższych warstw społecznych (miejskowej „szlachty” – *garmi*). Pomagało to im w interesach

⁴² Święto *Fanal* nawiązuje do XVIII-wiecznych barwnych pochodów *signares* (wracających wraz ze świtą służby i niewolników z pasterki w noc wigilijną). Od kilku lat, wraz ze zeświecczeniem tego ceremoniału, *Fanal* ma miejsce w noc sylwestrową (lub wieczór ją poprzedzający). Grupy postaci przebranych w afrykańskie i europejskie stroje tańczą i śpiewają zarówno tańce afrykańskie, jak i w stylu zachodnim. Punktem kulminacyjnym święta jest parada oświetlonych pojazdów – tzw. *fanal* (termin oznacza latarnię). Forma konstrukcji tych pojazdów nawiązuje do dziedzictwa architektonicznego starego kolonialnego miasta. Są to zwykle odwzorowania katedry, Wielkiego Meczetu lub pałacu gubernatora (Vorbrich 2018).

⁴³ Vincent Monteil, współczesny termin *dyaambur*, tłumaczy jako „le sens de bourgeois homme posé sérieux” (Monteil 1963, s. 89).

⁴⁴ Rządzący w Saint-Louis w latach 1722–1725 gubernator Dubellay zwrócił się nawet do władz Comapagnie Senegal o przysłanie sześciu lub ośmiu *les parisiennes* w wieku 15–16 lat w celu ich wydania za pracowników Kompanii. Argumentował, że w samym mieście żyło aktualnie zaledwie pięć

(mogli korzystać ze wsparcia rodziny żony), w pokonywaniu trudności dnia codziennego oraz w dostosowaniu się do miejscowych warunków klimatycznych i kulturowych. Związki tego typu z reguły nie były trwałe⁴⁵, choć legitymizowane *de facto* przez kościół katolicki, pod warunkiem uznania owych Afrykanek i ich dzieci za prawnych spadkobierców majątku oraz pozycji społecznej męża i ojca. W ten sposób ukształtowała się tu specyficzna matriarchalna i matrylinearna subkultura, tzw. *signares*⁴⁶.

Ta specyficzna grupa społeczna jest kolejnym, żywym przykładem wszczęcia europejskich komponentów społecznych na grunt afrykański. Grupa *signares* reprodukowała się przez 200 lat, bowiem ich córki były chętnie poślubiane przez kolejnych przybyszów z Europy (synowie mieli przed sobą karierę wojskową, urzędniczą lub duchowną) i mogły kumulować majątek kolejnych generacji „europejskich mężów”. Ważnym źródłem bogactwa *signares* był handel niewolnikami. Później powodem ich dominacji stała się funkcja zwornika dwóch grup społecznych, Afrykanów i Europejczyków. Członkowie tej grupy *Signares* utrzymywali (i utrzymują do dzisiaj) żywe związki z ojczyzną ojców i dziadków, z krewnymi z linii ojcowskiej⁴⁷. Dzięki partycypowaniu w dwóch kulturach, afrykańskiej i europejskiej, mogli budować swoje wpływy w szerszych warstwach społecznych. Do początku XX wieku, dzięki statusowi Saint-Louis, jako *commune de plein exercice*, drogą demokratycznych wyborów, sprawowali władzę w mieście i reprezentowali je w metropolii (byli merami, deputowanymi w Paryżu). Sytuacja ta uległa zmianie, gdy coraz więcej rodowitych Afrykanów, dzięki wykształceniu, uzyskiwało wyższy status społeczny⁴⁸. Obecnie w Senegalu żyje kilkadziesiąt tysięcy potomków *signares*, w tym znaczna część w Saint-Louis. Wielu z nich utrzymuje pamięć genealogiczną sięgającą od siedmiu do dziesięciu pokoleń. Są „białymi Senegalczykami” o rozdwojonej tożsamości⁴⁹. We współczesnym Saint-Louis należą oni do elity, pełniąc ważne funkcje w życiu gospodarczym i społecznym miasta. Wyszukany strój *signares*, łączący europejskie wzory z afrykańskim kolorytem kulturowym, jest obecnie symboliczną wizytówką miasta, wykorzystywaną w jego promocji, w sztuce, w wyrobach pamiątkarskich lub podczas barwnych korowodów ulicznych w trakcie festiwalu *Fanal* (fot. 8).

Od ponad 100 lat postępuje afrykanizacja Saint-Louis. W wymiarze demograficznym miała ona miejsce już w XIX wieku. W wymiarze społecznym zaczęła się u progu

Euroafrykanek w wieku (12–15 lat) uznanym za dogodnym do małżeństwa, co sprawiało, że zbyt często miejscowi Europejczycy skracali swój pobyt w Senegalu i wracali do Europy (Delcourt 1952: 95, 113).

⁴⁵ Europejczycy po kilku latach wracali do Europy, często też umierali na tropikalne choroby.

⁴⁶ Od portugalskiego *senhoras* – co można przetłumaczyć jako „damy”.

⁴⁷ Podejmując naukę i studia we Francji, sprowadzając z Europy kolejne generacje małżonków.

⁴⁸ Vorbrich 2013.

⁴⁹ Jak ujął to jeden potomków *signares*, urodzony w Saint-Louis, obywatel Senegalu, wykształcony we Francji (którego przodek osiedlił się Saint-Louis w XVIII wieku i dorobił się majątku, sprowadzając łódź z Europy): „W Senegalu czuję się Europejczykiem, w Europie – Afrykaninem” (badania własne, 2017).

Fot. 8. Mieszkancki Saint-Louis chętnie paradyją w tradycyjnym stroju *signares* podczas ulicznej parady – *Fanal*. Fot. R. Vorbrich 2017

XX wieku. Wraz dekolonizacją Senegalu, Saint-Louis stało się jednym z kilku prowincjonalnych miast tego kraju, którego mieszkańcy musieli na nowo zbudować swą afrykańską, senegalską tożsamość⁵⁰. W wymiarze symbolicznym afrykanizacja Saint-Louis

⁵⁰ Zamieszanie w tej kwestii spowodowało uczynienie z Saint-Louis, na krótko, w 1957 roku, stolicą niepodległej Mauretanii, pozbawionej w tym czasie ośrodków miejskich. Saint Louis było, co prawda, stolicą

obejmuje zarówno przestrzeń fizyczną miasta, jak i przestrzeń wirtualną. W pierwszym wypadku wyraża się ona w zmianie nazewnictwa ulic. I tak, kilka głównych ulic starego miasta zyskało nowych patronów. Ulica Andre le Bon'a stała się ulicą Khalifa Abdacar Sy, ulica Brière de l'isle stała ulicą Abdulaye Seck'a, ulica Duboi – ulicą Anima Fall'a, zaś ulica Poti'iego – ulicą Saidu Tall'a. Odzyskiwanie przestrzeni w wymiarze symbolicznym przez Afrykanów widoczne jest także często w zmianie patronów instytucji publicznych⁵¹, a także na frontonach domów (zwłaszcza poza centrum miasta), gdzie umieszczone są grafiki przedstawiające przywódcę walki Senegalczyków o duchową odnowę i wolność kraju, Ahmadou Bamba, założyciela bractwa Muridów⁵².

Tam, gdzie świadectwo dominacji francuskiej jest trudne do usunięcia w przestrzeni fizycznej, dokonuje się tego w domenie wirtualnej. Zwolennicy „afrykanizacji” Saint-Louis kolportują grafikę cyfrową, na której, na cokole pomnika, figurę Faidherbe zastępuje właśnie, związany z historią Saint-Louis, Ahmadou Bamba. Innego przykładu „odczarowania” pamiątek obcego panowania dostarcza próba swoistej dezeuropeizacji symbolu władzy kolonialnej – pałacu gubernatora. W 1895 roku odbył się tam proces A. Bamby, podczas którego skazano go na zesłanie do Gabonu. W niepodległym Senegalu dawny pałac gubernatorski stał się miejscem kultu afrykańskiego bohatera. W jego obrębie odbywają się corocznie (w rocznicę rozprawy sądowej) ceremonie religijne (i patriotyczne) członków i sympatyków bractwa Muridów⁵³.

Analiza dziejów Saint-Louis, miasta wzniesionego na surowym korzeniu, wskazuje, że praktyczna kreacja takiego założenia urbanistycznego jest dziełem wykraczającym daleko poza cele i plany pierwszych budowniczych. Saint-Louis jest modelowym przykładem przestrzeni kulturowego przenikania, świadectwem konfrontacji kilku zasad

kolonii Mauretania w latach 1920–1957, ale w warunkach w kolonialnych nie miało to istotnego znaczenia. Po kilku, kilkunastu miesiącach zamieszania, w wyniku protestów mieszkańców Saint-Louis, w 1958 roku rząd niepodległej Mauretanii został przeniesiony do budowanego od podstaw Naukszot, a Saint-Louis w pełni wróciło na łono ojczyzny.

⁵¹ Założone w 1924 roku liceum Faidherbe nosi obecnie imię Omara Saidou Tall'a (1794–1864), przywódcy duchowego, politycznego i militarnego Afrykanów, skutecznie przeciwstawiającego się ekspansji Francuzów.

⁵² Ahmadou Bamba Mbàkke, powszechnie znany jako Amadou Bamba (1850–1927), wywodził się z warstwy senegalskich marabutów, świątobliwych mężów (w języku wolof *Sërriñ*), którzy po rozbiściu przez Francuzów w XIX wieku królestw wolofskich (w tym Walo) przejęli przywództwo duchowe nad miejscową ludnością. Francuskie władze kolonialne, obawiając się antykolonialnych działań Bamby, uwięziły go i po procesie odbytym w Saint-Louis, skazały na zesłanie do Gabonu (później do Mauretanii). Mimo zesłania przywódcy, stworzone przez niego bractwo religijne Muridów (kierujące się doktryną zakładającą „doskonalenie siebie, nauk i strach przed Bogiem” oraz przekonaniem, że „zbawienie jest wynikiem ciężkiej pracy”) nadal rosło w siłę, przyczyniając się między innymi do rozwoju gospodarczego Senegalu (m.in. dzięki propagowaniu uprawy orzeszków).

⁵³ Na grafikach komputerowych przedstawia się postać A. Bamby przed pałacem gubernatora w otoczeniu senegalskich żandarmów, którzy pełnią tu rolę gwardzystów świątobliwego męża, a nie (jak w czasie wygnania) strażników więziennych.

zagospodarowania przestrzeni. Logika faktorii, z natury swej ograniczonej do funkcji handlowych, zderzyła się tu z logiką miasta, jako wielofunkcyjnej aglomeracji, centrum życia politycznego, społecznego i kulturowego kolonii zamorskiego mocarstwa. Europejskie normy i praktyka organizacji przestrzeni i codziennego życia mieszkańców (oparte na wiedzy zewnętrznej, odmiennej od miejsca ich realizacji), nakładały się z kolei na specyficzne uwarunkowania środowiskowe oraz odmienne, afrykańskie wzory kulturowe, co zaowocowało powstaniem form urbanistycznych, będących efektem asymilacji i syntezy kulturowej. Otwierało to pole wtórnej interpretacji odmiennych modeli rozwoju miasta (których wyrazem była między innymi „walka o chaty”).

Historia miasta pokazuje, iż pomimo tego, iż porządek kolonialny pozwalał administracji na przejmowanie znacznych przestrzeni bez istotnych ograniczeń formalnych, to zaszczerpienie na obcym gruncie europejskiego modelu urbanistycznego i społecznego podlegało jednak ograniczeniom natury społecznej i ekonomicznej. Ocena efektów działalności planistycznej oraz praktycznej kreacji tkanki miejskiej musi uwzględniać uwarunkowania polityczne (zmiany doktryny kolonialnej i konsekwencje dekolonizacji, np. utratę statusu miasta stołecznego) oraz ekonomiczne (niedobór środków finansowych), a także kulturowe (stan wyjściowy oraz zakres i tempo enkulturacji obu komponentów społecznych, europejskiego i afrykańskiego).

Dzięki swej szczególnej roli historycznej, Saint-Louis pozostaje dogodnym materiałem do studiów z zakresu historii i teorii urbanistyki.

Bibliografia

- Brooks G.E. 1976, *The Signares de Saint-Louis and Gorée: Women Entrepreneurs in Eighteenth-Century Senega*, [w:] N.J. Hafkin, E.G. Bay (red.), *Women in Africa. Studies of social and economic change*, Stratford Univestity Press, Stratford, s. 19–44.
- Charpy J. 2010, *Les archivistes de l'AOF face à leur temps*, „Outre-mers, Revue d'histoire”, nr 368–369, s. 293–309
- Coquery-Vidrovitch C. 2001, *Nationalité et citoyenneté en Afrique occidentale française: originaires et citoyens dans le Sénégal colonial*, „The Journal of African History”, nr 42, s. 285–305.
- Delacampagne C. 2002, *Une histoire de l'esclavage, de l'Antiquité à nos jours*, Le Livre de Poche, Paris.
- Delcourt A. 1952, *La France et les Etablissement Français Au Senegal entre 1713–1763*, Dakar (IFAN).
- Jones H. 2005, *From Marriage à la mode to Wedding at Town Hall: Marriage, Colonialism, and Mixed-Race Society in Nineteen-Century Senega*, „International Journal of African Historical Studies”, t. 38, nr 1, s. 27–48.
- La Grande Mosquée du Nord*. 2006 (Textes Centre de Recherches et de Documentations Sénégal – CRDS), Saint-Louis.
- Martinez-Quintana L., Caceres-Morales E. 2016, *Urban growth and cultural identity; fractures and imbalances in heritage values: A case study of the island of Saint-Louis, Senegal*, „Island Studies Journal”, t. 11, nr 1, s. 291–306.

- Monteil V. 1963, *Lat Dior, Damel du Kayor, et l'islamisation des Wolofs*, „Archives de sociologie des religions”, nr 16, s. 77–104.
- Ndaw M. A. 2018, *Sénégal: Congrégation des sœurs de Saint Joseph de Cluny – L'œuvre bicentenaire d'Anne Marie Javouhey célébrée*, „Le Soleil”, 14 mars 2018.
- Ngalamulume K. J. 2003, *Leisure in Colonial Saint-Louis (Senegal), 1850–1920*, [w:] P.T. Zeleza, C.R. Veney, *Leisure in Urban Africa*, Asmara-Trenton: Africa World Press, Inc 2003, s. 71–84.
- Plan de Sauvegarde et de Mise en Valeur de l'île Saint Louis du Sénégal* 2007, Rapport de Présentation, vol. 1.
- Saint-Louis: Historique* (Textes Centre de Recherches et de Documentations Sénégal – CRDS), Saint-Louis 2007.
- Saint-Louis (Senegal)* 1998, UNESCO World Heritage Centre, No 965.
- Sinou A. 1993a, *Comptoir et villes coloniales du Sénégal. Saint-Louis, Gorée, Dakar*, ORSTOM-Carthala, Paris.
- Sinou A. 1993b, *Le Senegal*, [w:] J. Soullillou (red.), *Rives coloniales. Architectures, de Saint-Louis à Douala*, Paris-Marseille: ORSTOM, s. 31–62
- Vorbrich R. 2012, *Plemienna i postplemienna Afryka. Koncepcje i postaci wspólnoty w dawnej i współczesnej Afryce*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań
- Vorbrich R. 2013, *Signares z Senegalu – rasa i płeć a kontakt kulturowy*, [w:] R. Vorbrich (red.), *Ethnos et potentia. Interdyscyplinarność w polskiej etnologii. W darze Profesorowi Aleksandrowi Posern-Zielińskiemu z okazji 70. urodzin i 40-lecia pracy zawodowej*, Poznań, s. 267–288.
- Vorbrich R. 2018, *Katedra i meczet na jednej stałej wyspie, wielokulturowość Wyspy Świętego Ludwika*, [w:] J. Różański, M. Ząbek, W. Cisło (red.), *Bilad es Sudan*, s. 7–40.
- Wright G. 1991, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*. University of Chicago Press, Chicago.

Źródła internetowe

- Historie du Walo* (Yeewu) <https://yeewu.net/2017/06/03/histoire-du-walo/>, 18.04.2018
- Projet de Sauvegarde et de Mise en Valeur du Patrimoine de l'île de Saint-Louis*, https://www.dropbox.com/sh/7xa4551zlubq4cm/AAABqcfKJ0Su0g-jF_CgpWDDa?dl=0&preview=START.pdf, 19.02.2018
- Projection de Population du Senegal. Issues du Recensement de 2002* – http://archive.wikiwix.com/cache/?url=http%3A%2F%2Fwww.ansd.org%2FRslt_prov_RGPHIII.pdf, 31.12.2019

Autor:

prof. dr hab. Ryszard Vorbrich

Instytut Antropologii i Etnologii, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Os. Tysiąclecia 72/49

61-255 Poznań

e-mail: vorbrich@amu.edu.pl

